

Koncepty občianskej participácie a participatívnej demokracie nazerané teoretickou optikou¹

Marián Sekerák²

Institut politologických štúdií, Fakulta sociálnych vied, Univerzita Karlova

The Concepts of Civic Participation and Participatory Democracy through the Lenses of Theory. The rapidly changing European political environment poses a big challenge not only to elected representatives but also to scholars. In the paper, I elucidate the theoretical approaches to civic participation. Consequently, a theory of participatory democracy, which is heavily neglected in the Slovak academia, is presented through the prism of Carole Pateman's, C.B. Macpherson's and Benjamin Barber's writings. Their ideas on civic engagement in public life appear to be noteworthy again, especially in the light of the changing conditions of democratic citizenship – particularly in regards to the EU-wide decline in voter turnout, increasing income inequality, downgrade of social solidarity and cooperation, growing intolerance or dissatisfaction with representative democracy. Sociológia 2017, Vol. 49 (No. 2: 179-202)

Key words: *Civic participation, participatory democracy, liberal democracy, e-democracy*

„Teorie demokracie se zaplétá do trvalého konfliktu s praxí, protože si nedokáže priznat, že sebestředné názory nestačí zajistit dobrou vládu.“

(Walter Lippmann: *Veřejné mínění*)

Úvod

Aby demokracia ako taká vôbec mohla existovať, je nevyhnutné, aby bolo k dispozícii spoločenstvo uvažujúcich dospelých a svojprávnych občanov. Zodpovednosť a uvedomelosť však nie je nevyhnutnou podmienkou. Masa, ktorá rozhoduje, sa totiž nemusí správať uvedomelo a môže pri formálnom zachovaní demokratických procedúr prijať rozhodnutia, ktoré sú pre demokraciu, zvlášť liberálnu demokraciu, toxické, ba až deštruktívne. Rozsah a počet týchto občanov by rozhodne nemal byť exkluzívny. Inak povedané, „väčšina občanov musí mať prinajmenšom možnosť participovať s minimálnym stupňom kognitívnej kompetencie, aspoň z času na čas, alebo prinajmenšom v prípade skutočnej naliehavosti“. (Whitehead 1997: 129) Toto sú minimálne predpoklady demokracie nielen kvôli efektívnej mimovolebnej kontrole politickej moci, ale aj kvôli dôležitému pocitu účasti na politike, ktorá sa občanom takouto participáciou otvára. Skutočná demokracia totiž zahŕňa

¹ Štúdia vznikla v rámci programu „Progres Q 18 Společenské vědy: od víceoborovosti k mezioborovosti“ riešenom na Fakulte sociálních věd Univerzity Karlovy. Autor ďakuje dvom anonymným oponentom i redakcii za podnetné pripomienky, ktoré výrazne prispeli k skvalitneniu pôvodnej verzie textu.

² Adresa: PhDr. Marián Sekerák, Institut politologických štúdií, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, Česká republika. E-mail: marian.sekerak@gmail.com

občiansku participáciu už priamo zo svojej definície. (cf. Pennock 1979: 445) Práve analýza charakteru a zmyslu občianskej účasti na politike nazeraanej cez prizmu prístupov participatívnej demokracie predstavuje hlavný cieľ tohto príspevku.

V prvej časti budú stručne predstavené rôznorodé prístupy k vymedzeniu občianskej participácie v rámci politickej sociológie posledných desaťročí. Následne bude priblížená teória participatívnej demokracie, občas zaradovaná do prúdu „expansionistických“ prístupov k demokracii. I keď možno za obdobie ostatných viac než 20 rokov pozorovať aj v slovenskej akademickej spisbe postupný nárast záujmu o problematiku občianskej participácie (Čambáliková 1996; Kovačeva 2002; Macháček 2002; Paulíniová 2005; Klocoková 2006; Ondria 2007; Strussová – Petríková 2008; Klimovský 2008, 2009; Bútorová – Gyárfášová 2010; Ježovicová 2010; Kováčová 2011; Horenský 2013; Bardovič 2015; Bitušíková 2015; Mikušová Meričková et al. 2016), vrátane takých oblastí, akou je ekonomická demokracia (Sekerák 2012) či participácia záujmových skupín, mimovládnych i neziskových organizácií a sociálnych partnerov pri riešení spoločenských konfliktov a dosahovaní konsenzu (Čambáliková 2009, 2013; Malová 2008; Kuvíková et al. 2014; Uhlerová 2015), je zjavné, že téma participatívnej demokracie ustúpila do úzadia. Jednou z mála výnimiek je stať E. Višňovského (2008) zameraná primárne na myslenie o demokracii J. Deweyho, na ktorú bude tento text voľne nadväzovať, i keď akcentujúc generálne mladších teoretikov. Sledovať tak bude myšlienkovú líniu i komparatívnu metódu, ktorú pred niekoľkými rokmi použil pri predstavovaní Schumpeterovej a Popperovej teórie demokracie Novák (2003).

Berúc do úvahy relatívne malú pozornosť venovanú tejto teórii, ako aj aktuálne tendencie v slovenskom politickom a občianskom milieux, bude užitočné priblížiť podstatné prvky myslenia o participatívnej demokracii v prácach trojhviezdia tejto teórie: C. Patemanovej (1970, 2012), C. B. Macphersona (1964, 1977) a B. Barbera ([1984] 2003). Ich predstavy o občianskej angažovanosti vo verejnom živote sa ako opätovne aktuálne javia vo svetle súčasných prístupov nás, intelektuálov i niektorých demokraticky zvolených politikov k hodnote liberálnej demokracie i meniacich sa prejavov občianskej participácie. Predovšetkým pokiaľ ide o kontinuálny „pokles volebnej účasti v najväčších konsolidovaných demokraciách“ (Geissel 2013: 16-17), zvlášť u populácie s nižšími zdrojmi a vzdelaním, čoraz častejší fenomén predčasných parlamentných volieb v rôznych európskych liberálnych demokraciách, celkové zvyšovanie príjmovej nerovnosti, znižovanie pocitu potreby spoločenskej solidarity a spolupráce, intoleranciu, celkovú nespokojnosť so zastupiteľskou demokraciou a výkonom vládnutia (cf. Poguntke et al. 2015: 4-6), ale aj vzhľadom na dlhodobé trendy občianskeho organizovania sa, t. j.

„všeobecný odklon od organizácií s masovou účasťou, posilňovanie individualizmu a profesionálnych organizácií občianskej spoločnosti“. (Vogt 2015: 449) Opodstatnenosť premyslenia účasti občanov v demokratickej politike práve z pohľadu troch spomínaných osobností sociálnej teórie dokazuje navyše aj skutočnosť relatívne vysokého zahraničného záujmu o ich dielo, o čom svedčí celý rad komplexných štúdií. (Např. Carens 1993; Morrice 1994; Townshend 2000; Ryan 2008; Meynell 2011; Bíba 2014; Vick 2015)

Charakteristika občianskej participácie

Po behaviorálnej revolúcii v spoločenských vedách 50. rokov 20. storočia, ktorá začala klásť dôraz na merateľné fakty politiky, empirický prístup a systémovú analýzu politického života, sa postupne do popredia spoločenskovedného výskumu dostával mnohoznačný koncept *politickej participácie*, ktorá sa napokon stala centrálnou témou postbehaviorálnej politickej vedy. (cf. Salisbury 1975: 324) Zvyšujúci sa vedecký záujem o participáciu na národnej i lokálnej úrovni odštartovali dnes už klasické práce Roberta A. Dahla (1961), analyzujúceho vládnutie v meste New Haven (Connecticut) a Gabriela Almonda a Sidneyho Verbu (1963). Tí z anglo-amerického perspektívy ponúkli porovnávaciu štúdiu foriem politickej kultúry a občianskej participácie v piatich štátoch: v USA, Spojenom kráľovstve Veľkej Británie a Severného Írska, Mexiku, Taliansku a v Západnom Nemecku. Práve ich model „občianskej kultúry“, čiže kultúry kombinujúcej „angažovanosť“ (*involvement*), s „pasivitou“ (*passivity*) a „tradicionálnosťou“ (*traditionality*), vnímaný ako optimálny pre zdravú demokraciu, sa stal prototypom toho prístupu k občianskej participácii, ktorý neskôr C. Pateman a ďalší teoretici participatívnej demokracie podrobili kritickému (pre)skúmaniu.

Najmä v 70. a následne v 80. rokoch začal vzbudzovať fenomén občianskej participácie výraznú pozornosť sociológov a politológov, obzvlášť anglo-amerického prostredia, pričom záujem o ňu v nasledujúcich rokoch výrazne kolísal a menil sa v súvislosti s jej meniacimi sa formami. Účasť ovládaných na vláde je totiž prinajmenšom v teórii, ako zdôraznila vo svojom dnes už klasickom článku Sherry R. Arnstein (1969: 216), „uholným kameňom demokracie a uctievanou myšlienkou, ktorú nadšene oslavujú prakticky všetci“. A to najmä vzhľadom na fakt, že mimovolebná participácia je rozhodujúcou premennou v rámci úspešného budovania občianskej spoločnosti, ktorá rozhodne „nepredstavuje nejakú »zostatkovú« kategóriu,“ ktorá by bola len akýmsi synonymom spoločnosti alebo všetkým, „čo nepatrí k štátu alebo politickému systému. Ide o autonómnú entitu, ktorá sprostredkuje vzťahy medzi súkromnou sférou, politikou a štátom“. (Malová 2008: 349)

Je celkom prirodzené, že z hľadiska vedeckej plurality sa časom vyvinul celý rad prístupov, ktoré sa participáciu snažia „uchopiť“ a teoreticky čo najdôkladnejšie vymedziť.³ Spomedzi nich sú veľavravnými najmä súdobé definície pochádzajúce práve zo 70. a 80. rokov, označujúce participáciu za sociálny systém, ktorý je „komplexným a dynamickým produktom ľudskej činnosti“. (Dachler – Wilpert 1978: 20) Prípadne aj tie, ktoré ju označujú za „ústredný sociálny proces, prostredníctvom ktorého ľudské bytosti uskutočňujú skutky vlastného smerovania, spolupráce a zodpovednosti, oslobodzujú svoje schopnosti a tak sa stávajú celostnými, zdravými a integrovanými osobami“. (Greenberg 1981: 966-967) Typickou pre toto obdobie je aj charakteristika C. Patemanovej (1970: 43), podľa ktorej „v participatívnej teórii (slovo; doplnil autor) 'participácia' odkazuje na (rovnú) participáciu na prijímaní rozhodnutí a 'politická rovnosť' zas odkazuje na rovnosť (prístupu k; doplnil autor) moci pri rozhodovaní o výsledku rozhodnutí (...). Napokon teda opodstatnenosť demokratického systému v participatívnej teórii demokracie spočíva primárne na ľudských výsledkoch, ktoré vyrastajú z participatívneho procesu.“

V týchto charakteristikách je občianska participácia vnímaná výlučne pozitívne. Pripisované sú jej priaznivé účinky na osobnostný rozvoj jedinca, jeho vedomostí a schopností a tým aj celej spoločnosti. Zároveň s tým sa objavuje „optimistická téza, že prípadné väčšie a častejšie zapojenie občanov do správy vecí verejných posilňuje aspekt zodpovednosti za prijaté rozhodnutia na každého jednotlivého občana“ (Jarmara 2011: 42) a že v participatívnom prostredí dôjde k takej transformácii, na základe ktorej sa jednotlivec „naučí“ stať sa „dobrým občanom“. (Zittel 2007: 13) Tieto tézy pritom vychádzajú z chápania občianskej participácie ako z účasti „na politickom živote v akejkolvek forme“ (Ondria 2007: 116), napríklad aj v rámci rozvoja sídel (pozri Strussová – Petriková 2009), teda nezužujú ju len na volebnú účasť. Okrem nej sa totiž do foriem politickej participácie zvykne zahŕňať aj členstvo v spoločensko-politických organizáciách, účasť na spolkovom živote, na verejných zhromaždeniach či spisovanie petícií. (cf. Paulíniová 2005: 13) Participácia na sociálnom živote má totiž rôzne dimenzie, ktoré sú nevyhnutne reflektované v rozličných spôsoboch participácie.

Vlachová a Lebeda (2006) dokonca rozlišujú medzi aktívnym a pasívnym typom participácie v súčasnej demokratickej Európe, pričom prvý z nich delia na konvenčný a nekonvenčný (manifestačný) subtyp. Konvenčná participácia je reprezentovaná tradičnými pokojnými formami politických aktivít „od kontaktovania politikov cez prácu pre strany alebo iné politicky aktívne skupiny až po ich finančnú podporu. Tento typ vyžaduje aktívny a cielený

³ Ich základný prehľad ponúkajú v rámci českého a slovenského prostredia vo svojich prácach napr. Klimovský (2008), Ondria (2007) a Vrábliková (2008). Rôzne prístupy k občianskej participácii prezentuje vo svojej recenznej esei S. Fox (2014). O novú typológiu občianskej participácie sa relatívne nedávno pokúsili Ekman a Amná (2012).

prístup, ktorý však nemusí byť prezentovaný verejne. Naopak druhý typ aktívnej participácie – manifestačný – predstavuje participáciu prejavovanú verejne a zjavne, od nosenia znaku nejakej kampane, cez legálne demonštrácie až po nelegálne protesty“. (Vlachová – Lebeda 2006: 30-31)

Druhý, pasívny typ, je charakteristický pre postmoderné spoločnosti, kde postupne narastá občianske povedomie o dôležitosti udržateľného rozvoja planéty a sociálnom i ekonomickom útlaku niektorých skupín obyvateľstva, zvlášť v rozvojových krajinách. To sa prejavuje napríklad bojkotom vybraných tovarov z politických, ekologických či etických dôvodov.

Participatívna demokracia ako opozícia voči elitizmu

Bez ohľadu na klasifikáciu typov občianskej participácie je jej nespochybniteľným pozitívom v rámci procesu tvorby konkrétnych politík nielen zvyšovanie responzivity vlády voči verejnosti, ale aj posilňovanie legitimacy vládnutia ako takého. (cf. Klimovský 2009: 1) Navyše, stúpenci participatívneho vládnutia v súčasnosti, ako napr. Wampler (2012: 668), optimisticky predpokladajú, že občianska participácia bude mať pozitívne dôsledky aj vzhľadom na posilňovanie sociálnej spravodlivosti. A to hneď dvojitým spôsobom. Po prvé, je prostriedkom, prostredníctvom ktorého môžeme čeliť výrazným sociálnym nerovnostiam a chudobe, zvlášť v postupne sa rozvíjajúcich demokraciách. Po druhé, pomáha prekonať predsudky strednej a vyššej triedy spojené so zastupiteľskou demokraciou. Tento optimizmus však – a to je potrebné zdôrazniť – pramení zo špecifického chápania participatívneho vládnutia, ktoré je ponímané akoby „naštepované na zastupiteľskú demokraciu a existujúce štátne inštitúcie“. (Wampler 2012: 669)

Najmä v súvislosti s druhým pozitívnym dôsledkom možno hovoriť o akomsi sebanapĺňajúcom sa proroctve, ktoré sa však v poslednom čase príliš nenapĺňa. Nikdy doposiaľ v dejinách nemali občania liberálno-demokratických štátov toľko možností vyjadriť svoj názor a zapojiť sa aktívne do politických procesov, ako práve dnes. Napriek tomu majú títo občania pocit, že politické elity sú im príliš vzdialené, že dochádza k ich nebezpečnej cirkulácii, že o zásadných otázkach spoločenského významu sa rozhoduje bez ich vedomia a dokonca proti ich životným záujmom, že demokracia sa zmenila do podoby divadelnej kulisy, za fasádou ktorej sa odohráva nechutná korupčná a klientelistická hra.

Nie príliš odlišne od Wampleru sa vyjadruje aj Vick (2015: 206-207) keď tvrdí, že samotná koncepcia participatívnej demokracie odkazuje na také teórie, ktoré „obhajujú radikálnu transformáciu politických a ekonomických inštitúcií“ a stelesňujú „princípy priameho demokratického rozhodovania a politickej rovnosti“. Inak povedané, od občianskej participácie sa očakáva nielen skvalitnenie výstupov politického systému vo forme verejných politík alebo

postupné zvyšovanie responzívnosti politických elít, ale aj štrukturálna zmena spoločenskej mentality, vykročenie k spravodlivejšiemu sociálno-ekonomickému systému.

Podobne pozitívne hodnotila participáciu aj intelektuálna tradícia, klasickými reprezentantmi ktorej sú J.-J. Rousseau a J. S. Mill. Pre nich predstavovala predovšetkým „riešenie sociálnych konfliktov“ (Salisbury 1975: 327), hoci – ako správne upozornil Sartori ([1987] 1993: 160) – „nielenže je veľmi ťažké chápať Rousseaua ako stúpenca participácie súčasného typu; ešte ťažšie je – a vyžaduje si to radikálne korekcie – vytvoriť z Johna Stuarta Milla postavu otca participatívnej demokracie“. Dôvodmi sú jednak rozporuplný vzťah Rousseaua k demokracii, ako aj Millove sympatie k vzdelanostným či majetkovým cenzom v prístupe k volebnej participácii. V každom prípade, na tejto ich pozitívnej interpretácii stavali svoje modely aj početní teoretici a teoreticky participatívnej demokracie druhej polovice 60. rokov, ďalej 70. a 80. rokov minulého storočia. (Bachrach 1967; Arnstein 1969; Pateman 1970; Benello – Roussopoulos 1972; Salisbury 1975; Macpherson 1977; Dachler – Wilpert 1978; Verba et al. 1978; Mason 1982; Barber [1984] 2003)

Hlavným východiskom ich uvažovania bolo presvedčenie, podľa ktorého „čím slabšia je účasť širokej verejnosti na politickom dianí, tým viac sa oslabujú základy demokracie v danom štáte“. (Ježovicová 2010: 115) Títo teoretici dokázali rozpoznať, že iba politické strany a voľby ako také nezabezpečia rovnováhu v demokratickom štáte. Sila volieb je totiž „sama osebe len mechanickou zábezpekou demokracie a volebný konsenzus nerieši“. (Čambáliková 1996: 51) Inými slovami, hoci „[z]ásadný akt politickej participácie v demokratickom štáte predstavuje volebná účasť, (...) participácia sa v žiadnom prípade neobmedzuje len na ňu“. (Bernard 2007: 28)⁴ Účasť občanov na politickom rozhodovaní pre nich už nebola len prostriedkom, prostredníctvom ktorého jednotlivci zaistujú svoju osobnú slobodu. Bola skôr nástrojom, prostredníctvom ktorého sa v interakcii jedincov oslobodených od dominancie nadobúda a chráni osobná sloboda každého občana. (cf. Honneth – Farrell 1998: 766) Čo je idea, ktorá má dosť blízko ku klasickému republikanizmu. Aj preto sa možno stretnúť s pozitívnym vnímaním rozvinutých možností participácie v rámci občianskej spoločnosti, ako to v špecifickom slovenskom kontexte ilustruje názor M. Čambálikovej. S uspokojením totiž konštatuje, že „[v] súčasnosti je už v Slovenskej republike dobudovaný systém politických i mimopolitických inštitúcií (...). Existuje systém demokratických inštitúcií, ktoré umožňujú participáciu občanov na obsahu oprávnení,

⁴ Paradoxne, dodnes sa ešte občas objavujú ojedinelé prístupy, ktoré posudzujú kvalitu občianskej participácie výlučne vzhľadom na volebnú účasť. (Např. Horenský 2013) Pre úplne odlišný príklad, zahŕňajúci do občianskej participácie aj iniciatívne kontaktovanie politikov zo strany občanov, využitie pasívneho volebného práva, účasť na verejnom zhromaždení občanov či mestskom/obecnom zastupiteľstve pozri např. štúdiu J. Klocokovej (2006).

vyplývajúcich zo statusu občana, ako i inštitúcií umožňujúcich participáciu občanov na kvalitatívnom vymedzovaní tohto statusu“. (Čambáliková 2013: 45)

Spomínaní autori a autorky odmietali to, čo považovali za príliš úzku koncepciu demokracie postavenú na liberálno-demokratickej a pluralistickej teórii zdôrazňujúcej voľby, reprezentáciu, skupinové vyjednávanie a podhodnocujúcu význam občianskej angažovanosti. Oponovali takým teoretikom, akými boli J. A. Schumpeter, B. R. Berelson, H. Eckstein, R. A. Dahl, prípadne aj G. Sartori, alebo novinár a politický komentátor Walter Lippmann, popredný „praotec“ elitistického smeru, ktorý sa preslávil svojou knihou *Public Opinion*. V nej sa kriticky postavil k možnostiam demokratického vládnutia založeného na zohľadňovaní skupinových nálad. Podľa neho najmä zväčšujúca sa moc propagandy a špecializovaného vedenia vyžadovaného efektívnym politickým rozhodovaním činia realizáciu demokracie v praxi takmer nemožnou.

Prívrženci participatívnej demokracie neakceptovali a dodnes odmietajú akceptovať schumpeterovský pohľad, ktorý „ponúka voličom, aby si priamo alebo nepriamo zvolili svojich vládcov, ale aby sa im potom príliš neplietli do výkonu moci, ktorá sa (...) stáva vecou tých, ktorým dali prednosť vo volebnej súťaži“. (Novák 2003: 31) Naopak, participatívni demokrati predpokladali, že zvýšená občianska participácia povedie k (1) efektívnejšej kontrole verejnej moci, (2) k zahrnutiu čo najširšieho spektra záujmov a eliminácii rizika, že niektoré zo spoločenských záujmov ostanú opomenuté, (3) k zvýšeniu povedomia o verejných záležitostiach, (4) k nárastu pocitu občianskej vzájomnosti, (5) k zvýšeniu legitimacy a akceptovateľnosti prijatých politických rozhodnutí a k (6) posilňovaniu občianskeho zmyslu pre komunitu. (cf. Pennock 1979: 441-445)

Popredný súčasný teoretik Mark Warren (1992) rozlíšil na základe vyššie uvedených skutočností dve dominantné skupiny demokratických teórií. Prvou je štandardná liberálna demokracia. Jej predstaviteľmi sú okrem Schumpetera ešte James Madison, James Mill, Max Weber, ako aj americkí pluralisti a neokonzervatívci. Hoci sa tieto jednotlivé koncepcie navzájom líšia, jedno majú spoločné. Podľa každej z nich má demokracia predovšetkým inštrumentálnu hodnotu za účelom ochrany a/alebo realizácie záujmov, ktoré zastupujú jednotlivci alebo skupiny nezávisle od politického života. Záujmy sú teda pre teoretikov „štandardnej“ liberálnej demokracie predpolitickými preferenciami. Úlohou politických inštitúcií je výlučne agregovať tieto preferencie, avšak nie ich podstatne meniť alebo upravovať, ako je to napríklad v prípade deliberatívneho diskurzu, kde v rámci diskurzívnej racionality (na rozdiel od inštrumentálnej racionality agregatívnych prístupov k demokracii) sa očakáva, že jeho účastníci dokážu zmeniť svoje preferencie prostredníctvom presvedčania a dosiahnuť konsenzus. (cf. van Mill 1996: 736)

Politika ako celok je podľa tohto pohľadu alokatívnym alebo ekonomickým druhom ľudskej aktivity a operuje so vzácnymi statkami. Jedným z hlavných problémov, na ktorý sa snaží odpovedať, je ochrana jednotlivca pred prílišnými zásahmi zo strany politickej moci. Prívrženci štandardnej demokracie preto dodnes volajú po inštitucionálnych limitoch demokracie, vnímajúc potenciálnu expanziu demokracie a jej šírenie do ďalších sfér ľudského života ako hrozbu dobrám typu slobody, autonómie, oddelenia súkromného od verejného života, pluralizmu či informovanému rozhodovaniu politických elít. Potrebu občianskeho aktivizmu nepovažujú za akútnu. Naopak, volič obmedzujúci svoju politickú aktivitu na príležitostný akt voľby (teda na výkon vlastného aktívneho volebného práva) je kľúčom pre hladké fungovanie demokratického politického systému. Túto skutočnosť svojho času výstižne opísal Leo Strauss ([1989] 2015: 83):

„Hovorí sa, že jednou z najdôležitejších vlastností nás, aby demokracia mohla bez problémov fungovať, je nezáujem voličov, nedostatok verejného ducha. Občania, ktorí nečítajú nič iné než športové stránky a komiksy nie sú v skutočnosti soľou zeme, ale modernej demokracie. Demokracia preto nie je skutočnou vládou nás, ale masovou kultúrou.“

Oproti týmto pohľadom stoja názory teoretikov expanzívnej demokracie, kam Warren zaraďuje práve participatívnu demokraciu, demokratický socializmus a radikálne demokratické smery odvodzujúce svoj ideový pôvod od J.-J. Rousseaua, J. S. Milla, T. H. Greena a J. Deweyho. Tieto teórie presadzujú zvýšenú účasť občanov v politike a kontrolu nad prijímaním politických rozhodnutí, či už prostredníctvom prostriedkov priamej demokracie, participáciou na mikroúrovni, deliberáciou a tzv. kooperatívnym vládnutím, alebo vďaka spojeniam, ktoré existujú a rozvíjajú sa medzi občanmi a politickými inštitúciami. Ide teda o celý rad rôznych participatívnych inovácií. (cf. Geissel 2013: 11-13) Usilujú sa mnohokrát o expanziu demokracie za hranice tradičných politických oblastí, teda tam, kde až doposiaľ bola a je moc v štandardných liberálnych demokraciách sústredená do rúk volených politických elít.

Zatiaľ čo z hľadiska štandardných teórií je demokracia najmä vnímaná ako inštitucionálny proces, pričom sebarozvoj a samospráva jednotlivca sa odohrávajú v rámci súkromného priestoru, expanzívne teórie vnímajú dôsledky, aké majú inštitúcie na zvyšovanie individuálneho sebarozvoja. Tvrdia, že tento rozvoj a spravovanie seba samého nie sú (iba) súkromnou záležitosťou. Demokracia má podľa nich viac než len inštitucionálnu rovinu, resp. hodnotu voči dobrám, akými sú sloboda, autonómia, alebo ochrana bezpečnosti a poriadku. Limitovať demokraciu na spôsob schumpeterovskej súťaže elít o politickú moc znamená zamedziť tým, ktorí k elite nepatria, prístup k podmienkam, ktoré napomáhajú ich vlastnému rozvoju.

Expanzívni demokrati podľa Warrena očakávajú, že zvýšenie občianskej participácie povedie k transformácii individuálnych a konfliktných záujmov do podoby spoločných záujmov a rozvíjania osobných schopností. Keďže takáto transformácia redukuje konflikt, druhým predpokladaným benefitom bude následná redukcia používania moci ako prostriedku politickej interakcie, čo povedie k ľahšiemu dosahovaniu konsenzu. Expanzívnejšia demokracia nebude vnímaná ako hrozba pre individuálne práva a slobody, ale stane sa nevyhnutnou podmienkou sebarozvoja, autonómie a samosprávy, teda hodnôt, ktoré sa samé stávajú základom pre práva a slobody jednotlivcov. (cf. Warren 1992: 8)

Poznamenajme ešte, že podobnú skupinu „expanzívneho“ typu vymedzuje ako protiváhu k schumpeterovskému modelu „demokratickej metódy“ aj iný súčasný politický teoretik, John Medearis (2001: 374). Zaraďuje do nej okrem už spomínaného Rousseaua či J. S. Milla ešte aj J. Deweyho, G. D. H. Colea a C. Pateman. Všetci sa podľa neho v rámci rozvíjania vlastných politicko-teoretických koncepcií zameriavali primárne na „rozvíjanie schopnosti ľudí konať demokraticky“, pričom – i keď rozličnými spôsobmi – trvali na tom, že „rozvoj týchto schopností je podstatnou súčasťou toho, čo z demokratickej participácie činí hodnotu samu o sebe“. (Ibid.)

Participatívna demokracia, či už ju vnímame ako súčasť širšieho expanzionistického prúdu alebo nie, svojho času predstavovala nielen riešenie situácie dovtedy upadajúceho občianskeho aktivizmu, ale aj prevenciu pred hrozbou šírenia nedemokratických spôsobov prijímania politických rozhodnutí. Je však otázne, či pokles občianskej participácie môžeme skutočne klásť za vinu vplyvu elitistických teórií a názorov. Netreba totiž zabúdať na to, že „nie všetci občania sú aktívni, nie všetci sa živo zaujímajú o politiku“. (Kováčik 2009: 54) Navyše, za nízkou občianskou angažovanosťou, vrátane volebnej účasti, môže stáť aj vplyv predstaviteľov elitárskej politiky či politických elít ako takých. Nemožno opomenúť ani historickú pamäť občana, ktorý už v minulosti mal nejakú skúsenosť s mimovolebnou participáciou, a ktorá ho vzhľadom na svoje negatívne konotácie ovplyvnila do budúcnosti. Ako totiž poznamenal Mason (1982: 69), hoci participačné skúsenosti vo všeobecnosti majú pozitívne účinky na orientáciu jednotlivca smerom k participácii ako takej v budúcnosti, je dosť možné, že v niektorých prípadoch negatívna skúsenosť s participáciou výrazne zníži pravdepodobnosť, že jednotlivec bude mať záujem v budúcnosti participovať.

Participatívna demokracia sa postupom času začala považovať za „alternatívne pomenovanie priamej demokracie“ (Robertson 2004: 373), hoci v sebe zahŕňa aj prvky, ktoré sú zvyčajne považované za opozitum priamej demokracie, totiž prvky zastupiteľskej demokracie. V podobnom zmysle popisuje tento typ demokracie aj J. Roland Pennock vo svojej prehľadovej monografii „*Democratic Political Theory*“, kde ju prezentuje ako „použitie

priamej demokracie rozličnými spôsobmi a na rozličných úrovniach“, pričom si podľa neho zástancovia tohto prúdu „[ž]elajú maximalizovať príležitosti pre občanov s cieľom ich účasti (na politickom rozhodovaní; doplnil autor), podieľania sa na prijímaní rozhodnutí, ktoré ovplyvnia ich životy a samozrejme taktiež na aktivitách rôzneho druhu, ktoré povedú k týmto rozhodnutiam“. (Pennock 1979: 440) Zároveň dodáva, že participáciu a participatívnu demokraciu nemožno stotožňovať, keďže prvý pojem je „viac inkluzívny a omnoho nejasnejší než ten druhý“. (op. cit.: 438)

V polovici 90. rokov minulého storočia, kedy už nebol záujem o skúmanie foriem aj inej než volebnej občianskej participácie taký výrazný ako predtým, sformulovali S. Verba et al. (1995: 38) vlastné poňatie, podľa ktorého je občianska participácia takou „aktivitou, ktorej účelom alebo dôsledkom je vplyv na vládnu činnosť, a to buď priamo prostredníctvom tvorby alebo implementácie verejnej politiky, alebo nepriamo ovplyvňovaním výberu ľudí, ktorí tieto politiky vytvárajú.“ V tejto definícii vystupuje do popredia na jednej strane vzdanie sa expanzionistického chápania demokracie, ako ho popísal už spomenutý Warren, príp. participatívnej demokracie, ktorú teoreticky analyzoval Pennock. Na druhej strane však zahrnuje do participácie jednak volebnú aktivitu (vplyv na výber ľudí vytvárajúcich verejné politiky), ako aj a predovšetkým aktivity občanov vplyvajúce na tvorbu týchto politík. Tu je zjavné prekonanie zúženého proceduralistického (agregatívneho) chápania demokracie a jeho rozšírenie aj na takú občiansku činnosť, ktorá ide nad rámec štandardnej účasti na voľbách.

Ako o niekoľko rokov potom správne poznamenal Hooghe (2014: 339), participácia nemusí byť len dobrovoľnou a spontánnou občianskou aktivitou, ale občan k nej môže byť v liberálnej demokratickej štáte aj donútený. Príkladom je povinná volebná účasť v niektorých štátoch. Tá predstavuje jednu z foriem „riešenia“ znižujúcej sa účasti voličov na voľbách. Neberie však do úvahy skutočnosť, táto klesajúca hladina volebnej účasti je tiež *sui generis* občianskou participáciou, resp. jednou z jej dimenzií denotujúcou buď (a) ľahostajnosť a nezáujem o správu verejných vecí, prípadne (b) spokojnosť s existujúcim politickým *status quo*. Môže ísť však aj o (c) manifestovanú rezignáciu občanov a slabnúce presvedčenie o možnosti akejkoľvek zmeny aktuálneho *status quo*.

C. Pateman a C. B. Macpherson: koryfeji participatívnej demokracie

Práve v čase vzostupu teórie participatívnej demokracie v západnej Európe a v USA nastáva vzostup nových sociálnych hnutí. Tie znamenali nielen vnesenie nových tém a námetov do politiky (tzv. post-hodnoty: boj za uznanie menšín, feminizmus, ekologizmus, alternatívne životné štýly,...), ale aj zásadný zlom v spôsoboch občianskej angažovanosti v rámci zastupiteľskej demokracie

i možnosť zarámovat' sporné otázky novým spôsobom. (cf. Norval [2007] 2016: 104) Týkajú sa totiž oblastí kultúrnej identity, individuálnych, etnických či rodových otázok. Presahujú tradičné triedne delenie spoločnosti (práca vs. kapitál) a spájajú ľudí naprieč sociálnym spektrom. (cf. Pecníková – Slatinská 2014: 94) Nazerané z inej strany, môžeme konštatovať, že to bola práve teória participatívnej demokracie, ktorá akademicky reflektovala tieto spoločenské pohyby, vrátane pôsobenia nových sociálnych hnutí.

Jednou z kľúčových postáv tejto teórie je Carole Pateman, niekdajšia predsedníčka Americkej spoločnosti pre politológiu (2010 – 2011) a laureátka politologickej Ceny Johana Skytteho za rok 2012. Vyzdvihla dôležitosť faktu, že jednotlivcov a inštitúcie nemôžeme považovať za navzájom izolovaných. Zároveň podľa nej existencia zastupiteľských inštitúcií iba na národnej úrovni pre demokraciu nepostačuje. Ak sa má demokracia rozvíjať, musí byť dosiahnutá čo najvyššia miera socializácie a sociálneho „tréningu“. Vďaka tomu sa budú rozvíjať aj individuálne pozitívne psychologické vlastnosti a demokratické zručnosti. (cf. Pateman 1970: 42)

Iný významný predstaviteľ teórie participatívnej demokracie, kanadský politický teoretik C. B. Macpherson si kládol otázku (cf. Macpherson 1977: 114), či takýto (participatívny) model demokracie môže byť vôbec považovaný za model liberálnej demokracie? Odpoveď je podľa neho jednoznačne kladná. V opačnom prípade by totiž išlo o diktatúru alebo totalitný systém. Podobne ako Pateman, aj on tvrdil, že cieľom participatívnej demokracie je umožniť členom spoločnosti (občanom), aby sa v rámci nej rozvíjali ako jedinečné ľudské bytosti a pracovali v prospech spravodlivejšej spoločnosti. Tento primát kolektívu v jeho myslení o demokracii je možné poľahky vysvetliť inšpiráciou, ktorú čerpal z myslenia Karla Marxa a sociálno-demokratickej tradície, ktorú reprezentoval napr. G. D. H. Cole. Zatiaľ čo Pateman akcentovala najmä potrebu rozšírenia možností participácie na pracoviskách (ekonomická demokracia), Macpherson sa usiloval väčšmi demokratizovať už jestvujúce demokratické inštitúcie.

Svoju participatívnu demokraciu predstavil ako štvrtý (a do výraznej miery alternatívny) model voči trom historicky predchádzajúcim modelom, ktoré v dejinách sociálneho myslenia identifikoval. Prvým bola podľa neho tzv. ochranná demokracia (*protective democracy*), ktorú reprezentujú najmä James Mill a Jeremy Bentham. Jej základom bola filozofia utilitarizmu, dosahujúceho – podľa slávnej a dnes už klasickej Benthamovej formulácie z jeho diela „*A Fragment on Government*“ z r. 1776 – najväčšie šťastie pre čo najväčší počet ľudí. Iba to bolo jediné racionálne obhájitelné kritérium, podľa ktorého bolo možné identifikovať spoločenské dobro, pričom samotné šťastie bolo definované sumou individuálnej slasti, od ktorej sa pomyselne odpočítava bolesť (strast', utrpenie). Tento model Macpherson nepovažoval ani za ničím

inšpirovaný, ale ani za inšpirujúci. (cf. Macpherson 1977: 42) Hoci ho chápal ako „zakladajúci model pre (vtedajšiu; doplnil autor) modernú priemyselnú spoločnosť“ (op cit.: 43), nenachádzal v ňom nijaké skutočné nadšenie pre vec demokracie a tento model nemohol predstavovať ani skutočnú spoločenskú silu s morálne transformačným účinkom.

Druhý model, ktorý podľa Macphersona historicky nasledoval po ochrannej demokracii, bola demokracia rozvojová (*developmental democracy*). Za jej hlavného predstaviteľa považoval Johna Stuarta Milla, ktorý do značnej miery „kolísal medzi liberálno-demokratickou vierou v možný súlad kapitalistickej ekonomiky s ideálom rovného rozvoja všetkých a s vedomím ich rozporu“. (Barša – Císař 2004: 65) Zatiaľ čo James Mill a J. Bentham sa usilovali uchrániť a ochrániť možnosť demokratického hlasovacieho práva (ešte stále nie univerzálneho, čo platilo aj pre J. S. Milla), Mill junior chcel svojím modelom (aj keď on sám ho ako špecifický model nechápal) ochrániť možnosti celkového rozvoja ľudstva. Pokúšal sa zdôrazniť, že demokracia môže napomáhať ľudskému rozvoju. Jeho model demokracie bol teda „morálnym modelom“. (Macpherson 1977: 47)

Tretí model, ku ktorému sa Macpherson stavia zvlášť kriticky, je model vyrovnávacej demokracie či demokracie rovnováhy (*equilibrium democracy*), za hlavného predstaviteľa ktorej považuje J. A. Schumpetera. Ten nesúhlasil s tzv. „klasickým poňatím demokracie“, podľa ktorého ide o proces, prostredníctvom ktorého voliči identifikujú nejaké „spoločné dobro“ a politici (volení reprezentanti) sa usilujú ho naplniť. Dôraz kládol na tri implikácie demokratickej politickej doktríny, ktoré považoval za nerealistické: 1) všeobecné dobro, ktoré môže každý človek zaistiť na základe racionálneho uvažovania, 2) všeobecná vôľa/spoločná vôľa ľudu, ktorá zodpovedá všeobecnému dobru, 3) racionálne správanie občanov, vďaka ktorému je všeobecné dobro zabezpečené. Takýto pohľad považoval za nerealistický. Podľa neho neexistuje nič ako jednoznačne určiteľné a identifikovateľné „všeobecné dobro“, na ktorom by sa všetci ľudia mohli zhodnúť alebo ho uznať na základe racionálnych argumentov.

Oproti týmto trom modelom postavil Macpherson svoj koncept participatívnej demokracie, ktorá „vyžaduje jasné podriadenie ekonomických procesov imperatívom individuálneho sebarozvoja a demokratického rozhodovania“. (Barša – Císař 2004: 67) Podobne ako o niekoľko rokov neskôr v prípade modelu silnej demokracie Benjamína Barbera, ktorý nemal liberálnu demokraciu nahrádzať, ale iba dopĺňať liberálno-demokratické inštitúcie (cf. Barša – Císař 2004: 88), ani Macphersonova vízia participatívnej demokracie ako reálnej politickej alternatívy nebola formulovaná vyslovene ako koncept nahrádzajúci liberálnu demokraciu. Ako prízvukuje Hilmer (2011: 608), išlo vlastne o akúsi zmes/hybrid priamej a zastupiteľskej demokracie, ktorý by mal

byť organizovaný ako pyramidálny model. Jeho bázou by bola priama demokracia a delegovaná demokracia na každej z vyšších úrovní. Práve pevný základ priamej demokracie mal byť garanciou optimistických vyhládok celého modelu; celý demokratický systém mal byť kontrolovaný prostredníctvom aktívnej účasti občanov. Len na vyšších úrovniach tejto pyramídy by pôsobili delegáti autorizovaní občanmi rozhodovať, avšak ich rozhodnutia (ako aj rozhodnutia politických strán, ktoré by v takomto systéme existovali naďalej) by mohli byť anulované/zrušené v prípade, že by sa nezhodovali s vôľou občanov. Tým sa však opäť otvára starý problém identifikácie rousseauovskej „všeobecnej vôle“ ľudu, ktorý je hlavným aktérom demokratického politického rozhodovania. Takýmto spôsobom by mohli byť eliminované hrozby, ktorým úspešná občianska participácia musí čeliť v moderných kapitalistických spoločnostiach. Tími sú podľa Macphersona prevládajúci systém individualistických hodnôt a výrazné ekonomické nerovnosti medzi občanmi. Z historického hľadiska je tento jeho „ontologický optimizmus“ či – povedané spolu s Meynellom (2011) – „kanadský neohegelovský idealizmus“ ohľadom možností nových, pokročilejších a pokrokovejších foriem demokracie možné pochopiť aj na základe toho, že on sám ešte pred koncíznym formulovaním vlastnej teórie participatívnej demokracie hlásal príchod „postkapitalistických spoločností“ a v rámci nich „postliberálnej demokracie“.

V polovici 60. rokov, keď sa pomaly začínal vzmáhať teoretický prúd participatívnej demokracie Macpherson rozpoznal dve základné zmeny v socioekonomickej štruktúre súdobých kapitalistických štátov. Prvou bol pokles mentality čistého súperenia a súťaživosti. Druhou zas posilňovanie významu a rast sociálneho štátu (*welfare state*). Tieto dve zmeny podľa neho zosobňovali pohyb smerom od relatívne neregulovaného voľného trhového hospodárstva smerom k systému viac manažovanému a vedenému tak (a) veľkými súkromnými ekonomickými korporáciami, ktoré sa časom vyvinuli do podoby nadnárodných korporácií, ako aj (b) štátom ako takým. (cf. Macpherson 1964: 495)

Vzhľadom na rast úlohy štátu ako ekonomického regulátora je pochopiteľné, že videl veľký potenciál práve v občianskej participácii, čo mu mohli potvrdiť aj aktivity roku 1968 odohrávajúce sa v občianskej spoločnosti nielen západných kapitalistických štátov. Spolu s jeho zdôrazňovaním potreby demokratizácie rozhodovania v ekonomickej sfére, teda akcentovaním ekonomickej demokracie, podobne ako to učinila pár rokov pred ním Pateman, sú jeho entuziazmus a viera v participatívny model demokracie omnoho jasnejšie a pochopiteľnejšie. O to viac, ak si uvedomíme jeho ideologické ukotvenie v sociálno-liberálnej etickej tradícii T. H. Greena a politickú ekonómiu i triedne videnie spoločnosti podľa K. Marxa.

Na druhej strane, jeho projekt participatívnej demokracie videný cez prizmu najnovších trendov, akými sú globálne protestné hnutia a aktivity, participatívne rozpočtovanie na lokálnej úrovni alebo vytváranie deliberatívnych prieskumov a skupín, nemusí vyznievať až tak veľmi idealisticky. V tomto svetle sa aj záverečné slová jeho prejavu k výročnému zasadaniu Kanadského združenia pre politickú vedu 12. 6. 1964 v Charlottetowne javia ako pomerne nadčasové:

„Potrebujeme revolúciu demokratickej uvedomelosti, ak sa máme vyhnúť tomu, aby sme uviazli v rozruchu revolúcií zvyšku sveta. Potrebujeme sa vzdať mýtu maximalizácie (individuálneho úžitku; doplnil autor). Potrebujeme sa trieť pýtať, či súťaživé, maximalizujúce správanie je pre nás i naďalej racionálne, v akomkoľvek etickom alebo účelovom zmysle, alebo či vysoký stupeň materiálnej produkcie, ktorý v súčasnosti dosahujeme, môže napomáhať pôvodnej liberálno-demokratickej vízii“. (Macpherson 1964: 498)

Dedičstvo G. Sartoriho a nové formy participácie (e-demokracia)

Nie nepodstatným príspevkom k lepšiemu chápaniu participatívnej demokracie je i ten, ktorého pôvodcom je G. Sartori ([1987] 1993: 113-117). Usiluje sa vymedziť participatívnu demokraciu v konfrontácii s ďalšími modelmi. Tými sú podľa neho volebná, zastupiteľská, priama a referendumová demokracia. Hoci prvé dva z nich považuje za autonómne a jasne ich rozlišuje, v skutočnosti nie je celkom jasný ich rozdiel, keďže podľa neho volebná demokracia je „nevyhnutnou, aj keď nie dostačujúcou podmienkou“ (Sartori [1987] 1993: 114) zastupiteľskej demokracie a zároveň zastupiteľská demokracia v sebe zahŕňa tú volebnú. I keď opäť to už podľa neho neplatí. Priamu demokraciu charakterizuje ako demokraciu „bez zástupcov a bez prevodových väzieb“ (ibid.), pričom v referendumovej demokracii ľud priamo rozhoduje o celospoločenských politických problémoch prostredníctvom inštitútu referenda, ktorému však nepredchádza adekvátny dialóg formujúci individuálne uvažovanie, ak teda za takýto dialóg nepovažujeme často veľmi konfrontačnú a ostrú verejnú diskusiu objavujúcu sa pred samotným referendom v tých štátoch, ktoré ho majú ústavne zavedené.

Sartori napokon dôvodí, že participatívnu demokraciu možno zaradiť do každého z modelov a zároveň aj do žiadneho z nich. Nachádza sa kdesi v ich priereze. V konečnom dôsledku túto teóriu považuje za nadbytočnú, keďže sa eminentne hlási k silnému významu pojmu „účasť“, pričom zmysel aktívnej a osobnej politickej angažovanosti občana aj mimo volieb „hlavný prúd demokracie nikdy nezanedbáva“. (op. cit.: 116) Ako jednu z možných ciest, ktorou by sa mohla táto teória podľa neho uberať (tou prvou je príklon k referendumovej demokracii), vidí zdôrazňovanie malých a silných spoločenských a politicky aktívnych skupín. Tento jeho pohľad je zaiste formovaný

nielen osobnými pohľadmi, ale i dobou, v ktorej svoju prácu tvoril (druhá polovica 80. rokov).

Dnes sa už takýto pohľad javí ako zastaraný, a to najmä v súvislosti s výrazným rozvojom možností a foriem participácie a deliberácie. Tá už zďaleka nie je záležitosťou iba lokálnej úrovne malých spoločenstiev zoskupujúcich hŕstky aktívnych jednotlivcov. Vďaka prudkému rozvoju informačných a komunikačných technológií za posledných zhruba 30 rokov sa rozširujú i možnosti elektronickej participácie vo forme *e-demokracie*, ktorá zahŕňa tak *vnútrostranícke referendá* (pozri napr. Dušek – Pána 2012), ako aj *elektronické hlasovanie vo voľbách* na národnej či lokálnej úrovni. (Pozri napr. Brunlík – Novák et al. 2014, Fridrich 2015) Ostáva však silne závislá od (i) dosiahnutej technologickej infraštruktúry, (ii) legislatívneho prostredia a (iii) miery spoločenského dopytu po tomto type participácie.

Opomenúť nemožno ani rozvoj občianskeho aktivizmu prostredníctvom *sociálnych sietí*, a to tak v pozitívnom (organizovanie petícií, protestných alebo podporných zhromaždení, zdieľanie emócií a manifestovanie súdržnosti a podpory – napr. fenomén „Je suis Charlie“ z januára 2015), ako aj v negatívnom zmysle slova (šírenie hoaxov, dezinformácií, konšpiračných teórií, stieranie rozdielov medzi prejavmi nesúhlasu na jednej strane a manifestáciou prejavov rasovej a náboženskej neznášanlivosti na strane druhej). Zároveň tieto siete umožňujú doposiaľ nevídanú a bezprecedentnú mieru interaktivity medzi volenými zástupcami a občanmi. Problémom, ktorý neodstraňuje ani takáto forma participácie, je „samoregrutovanie“ jej účastníkov, na ktorý v súvislosti s väčšinou už existujúcich mechanizmov verejnej participácie upozornil Fung (2006: 67). Sociálne siete sú síce otvorené všetkým, ktorí majú pripojenie na internet, avšak aktuálni účastníci konkrétnej participatívnej akcie sú len podmnožinou väčšinovej populácie a nereprezentujú (mnohokrát ani štatisticky významne) jej hlas. Navyše, tieto siete ponúkajú, povedané baumanovsky, akúsi „tekutú participáciu“, keďže nemusia bezprostredne súvisieť s fyzickým a aktívnym zapojením participanta/ky do konkrétnej akcie, ich efekt môže byť len *ad interim*, pričom tento nemusí nevyhnutne viesť k modifikácii alebo odstráneniu tých sociálnych faktov či verejných politík, ktoré sú ich objektom. (Pozri k tomu tiež Poláková 2014)

„Silná demokracia“ B. Barbera

Medzi významných teoretikov participatívnej, resp. radikálnej demokracie patrí aj Benjamin Barber ([1984] 2003). Ten v polovici 80. rokov minulého storočia prišiel s vlastnou koncepciou tzv. „silnej demokracie“ v rovnomennej knihe, ktorá sa stala klasikou demokratickej teórie. Podľa neho je tento typ demokracie „charakteristicky modernou formou *participatívnej demokracie*. Spočíva na myšlienke samosprávneho spoločenstva občanov, ktorí sú

zjednotení ani nie tak homogénnymi záujmami, ako skôr občianskym vzdelávaním, a ktorí sú schopní spoločného účelu a vzájomnej aktivity prostredníctvom svojich občianskych postojov a participatívnych inštitúcií viac než svojím altruizmom alebo dobrou povahou“ (Barber [1984] 2003: 117; kurzíva pridaná). Silná demokracia má podľa jeho vlastných slov mnoho spoločného s antickou gréckou *polis*. Nie je s ňou však totožná. Mnoho črt zdieľa aj s príbuznou liberálnou demokraciou, pričom ju vo svojich praktických dôsledkoch skôr dopĺňa, než by predstavovala nejakú radikálnu alternatívu k liberálnej argumentácii. Liberálna demokracia síce umožňuje vláde byť politicky zodpovednou, avšak nečiní ženy a mužov politicky dostatočne silnými. (cf. Barber [1984] 2003: 237) V prípade silnej demokracie ide teda o „novú teóriu, ktorá čerpá zo spektra už existujúcich praxí a vyživujú ju klasické teórie spoločenstva, občianskeho vzdelávania a participácie“. (op. cit.: 118)

Tento typ demokracie kladie Barber do opozície voči „tenkej“ demokracii, ktorá je zakorenená v individuálnych právach. Tie znižujú úlohu občanov v procese demokratického vládnutia. Tento tenký koncept demokracie reprezentujú najmä vyššie spomínaní teoretici elitizmu, akým bol napr. B. R. Berelson, voči ktorému/ktorým sa Barber vyhraňuje keď zdôrazňuje, že „tenká“ demokracia „závisí mimoriadne na pasívnom a nemom občianstve, v súvislosti s ktorým sa Bernard Berelson a jeho kolegovia opýtali: »Ako môže masová demokracia fungovať, ak sa väčšina ľudí absolútne nezaujíma o politiku?«“. (op. cit.: 132) Radikálny individualizmus podľa Barbera podkopáva liberálnu teóriu a prax a tým aj demokraciu ako takú. Na individualizme a exkluzivizme postavená slabá demokracia následne produkuje menej legitímne výsledky a politické rozhodnutia. Takáto tenká demokracia vytvára zároveň aj tenké demokratické spoločenstvo, ktoré „ponecháva človeka takého, aký je, pretože od ľudí požaduje iba sebecké vyjednávanie a od spoločenstva iba ochranu trhovým mechanizmom“ (op. cit.: 232). Opakom a zároveň alternatívou je ním predkladaná silná demokracia, ktorá „vytvára verejnosť schopnú rozumne verejne deliberovať a rozhodovať, a tým odmieta tradičný redukcionizmus a fikciu atomistických indivíduí vytvárajúcich spoločenské zväzky ex nihilo“. (op. cit.: 133)

Barber zároveň v tejto súvislosti kritizuje liberálny konštrukt spoločenskej zmluvy tvrdiac, že tradicionalistické prístupy inšpirované najmä Hobbesom ovplyvňujú pohľad na človeka a právo ako na číre abstrakcie, čo prispieva k izolacionizmu občana v rámci spoločnosti a k sérii ďalších patológií. Podľa neho „zatiaľ čo liberálna demokracia chápe politiku ako spôsob eliminácie konfliktu (anarchistický prístup), jeho potláčania (realistický prístup) alebo jeho tolerancie (minimalistický prístup), silná demokracia sa pokúša premeniť konflikt prostredníctvom politiky mimoriadnej vynachádzavosti a objavovania. Pokúša sa vytvoriť verejný jazyk, ktorý pomôže preformulovať súkromné

záujmy v zmysle citlivosti voči verejnej výpomoci, pričom jej cieľom je pochopenie jednotlivcov nie ako abstraktných osôb, lež ako občanov. Takže viac než oddelenosť sú definičnými črtami ľudskej spoločnosti rovnorodosť a rovnosť“ (op. cit.: 119)

V silnej demokracii niet miesta ani pre ekonomický determinizmus, aký presadzujú teoretici typu M. Friedmana, R. Nozicka či F. A. Hayeka. Ekonomický človek (*homo aeconomicus*) sťaby chladný kalkulátor vlastného prospechu zaujímajúci sa iba o seba ohrozuje demokraciu predovšetkým preto, lebo vníma sám seba ako izolovaného účastníka trhovej súťaže, ktorý nepotrebuje súčinnosť iných občanov. Následne sa stáva neschopným myslieť v širších reláciách politického spoločenstva. Práve liberálna demokracia podľa Barbera nielenže takéto obmedzovanie umožňuje a napomáha mu, ale robí z neho aj cnosť. A to tým, že „považuje politiku za arénu trhovej súťaže, ktorá je neoddeliteľná od ekonomiky – »politika skupinových záujmov« – ako sa jej hovorí“ (op. cit.: 255)

Podobne ako o pár desaťročí belgická teoretička Chantal Mouffe, ktorá býva rovnako ako Barber zaraďovaná do prúdu radikálno-demokratických teoretikov (cf. Norval [2007] 2016: 32), aj on zakomponoval do svojej teórie silnej demokracie prvok konfliktu. Avšak v značne inom význame než jej agonistický pluralizmus. Ústredným cieľom Mouffeovej teórie „nie je eliminovať vášne alebo odsunúť ich do súkromnej sféry za účelom odstránenia možného racionálneho konsenzu, ale mobilizovať tieto vášne smerom k napomáhaniu demokratického dizajnu“ (Mouffe 1999: 755-756) Agonistický pluralizmus naplňa požiadavku pluralizmu vzhľadom na fakt, že je navrhnutý nie tak preto, aby optimalizoval vyhliadky konsenzu, ale „aby optimalizoval vyhliadky občanov na to, aby konfrontovali svoje vzájomne rozporné názory“ (Erman 2009: 1043) Táto konfrontácia má nevyhnutne podobu konfliktu. Jeho inštitucionalizácia v demokratickej politike z pohľadu agonizmu by však nemala byť vnímaná ako samoúčelná chvála rozdielnosti, ako porážka nevyhnutnosti násilia či ako večná kooptácia disidentských prvkov. (cf. Wingenbach 2011: 23) Naopak, ak pluralizmus v podmienkach filozofickej neistoty znamená, že žiadny princíp dobra si nemôže nárokovať na univerzálnu akceptovateľnosť, potom konflikt o zmysle a cieľoch politiky je nielen nevyhnutný, ale aj želateľný. Príliš veľký dôraz kladený na dosahovanie racionálneho konsenzu, taký typický pre deliberatívnu demokraciu alebo niektoré verzie politického liberalizmu, spoločne s odmietaním názorovej konfrontácie, vedie podľa agonistickej teórie k občianskej apatii a odcudzeniu od politickej participácie. Ba čo viac, akási „politika stredu“, obhajoba konsenzuálnej formy politiky a potlačovania konfliktu môže stáť za rastúcou popularitou pravicovo extrémistických politických strán. (cf. Mouffe 2009: 10)

Spomínaný Barberov model demokracie, naopak, „rozvíja politiku tým, že transformuje konflikt do podoby spolupráce prostredníctvom občianskej participácie, verejnej deliberácie a občianskeho vzdelávania“. (Barber [1984] 2003: 135) Naznačil tak cestu, ktorú neskôr rozvinuli teoretici deliberatívnej demokracie, voči ktorým sa ohradila spomínaná Mouffe. Iniciatívne ponúkol dokonca aj alternatívu „silného demokratického spoločenstva“, v ktorom sú jeho individuálni členovia transformovaní na občanov prostredníctvom svojej účasti na spoločnej práci a vízii. (cf. Barber [1984] 2003: 232)

Jeho kniha o silnej demokracii sa stala nielen výraznou teoretickou kritikou zastupiteľskej demokracie, ale aj základom pre rozvíjanie myšlienok participatívnejšej politiky, vrátane praktických návodov, ako ju uskutočňovať. Vypočítal ich v poslednej, deviatej kapitole svojho *opus magnum*. Tam ako inštitucionalizáciu silného demokratického spoločenstva navrhuje, súč očarený vtedajším posilňovaním moci spoločenských komunikačných prostriedkov, médií a zvlášť televízie, najmä: susedské zhromaždenia (*Neighborhood Assemblies*), televízne mestské zhromaždenia a občianske komunikačné družstvá (*Television Town Meetings and a Civic Communications Cooperative*), občianske vzdelávanie a rovný prístup k informáciám (*Civic Education and Equal Access to Information*), a rôzne doplnkové inštitúcie, akými mali byť reprezentatívne miestne zhromaždenia, verejné posty zastávané na základe princípu rotácie zabezpečenej losovaním alebo laické súdnictvo (*representative town meetings, office-holding by lot, and lay justice*).

Záver

Pred niekoľkými rokmi sa R. A. Dahl, popredný politický teoretik 20. storočia, opýtal, či demokratické systémy potrebujú demokratickú teóriu ako svoj základ. Priznal sa, že jednoznačnú odpoveď nepozná. Zároveň však dodal, že aj keď by bolo zaiste chybou priznávať intelektuálom prílišný vplyv na politiku, alebo dokonca, že ich politické presvedčenia a ideológie sú nevyhnutne racionálnejšie než tie, ktoré sú vlastné zvyšku populácie, nemožno pochybovať o tom, že spomedzi komplexu historických faktov, ktoré prispievali k demokratickej stabilite a transformácii, treba na základe racionálneho usudzovania priznať demokratickej teórii význačný vplyv. (cf. Dahl 1996: 338-339)

Myslenie troch predstaviteľov participatívnej demokracie predstavené v tejto stati nepochybne zanechalo povšimnutiahodnú stopu v sociálnej teórii a do istej miery aj v praxi. V súčasnej atmosfére doby, kedy liberálna demokracia prestáva byť „jedinou hrou, ktorá sa v meste hrá“ a stáva sa znovu hodnotou, o ktorú treba bojovať – neraz aj priamo na uliciach –, sa ich dielo javí ako opätovne inšpiratívne. Striktné vyhradenie sa voči individualizmu a zdôrazňovanie až komunitaristického a spoločenstvo budujúceho charakteru

občianskej účasti (Barber), presadzovanie participácie ako sociálneho tréningu a nevyhnutnosť prenikania občianskej samosprávy do rozličných sfér spoločenského života (Pateman) i akcentovanie demokratickej participácie ako nástroja individuálneho sebarozvoja, sebazvedelávania a skvalitňovania liberálnej demokracie na všetkých úrovniach (Macpherson) sa zdá byť zoči-voči problémom a výzvam dneška ako prinajmenšom podnetné a inšpiratívne. Ako totiž pred desiatimi rokmi konštatovala juhoafrická politická teoretička Aletta J. Norval ([2007] 2016: 139), „[d]emokrati sa musia stať demokraticmi opakované, a to vyžaduje identifikáciu a presvedčanie“.

Nie príliš odlišne sa vyjadril aj bývalý americký prezident Barack Obama vo svojom rozlúčkovom prejave v Chicagu keď povedal, že „naša demokracia je ohrozená vždy, keď ju považujeme za danú. Každý z nás (...) by sa mal pustiť do úlohy *opätovného budovania* našich demokratických inštitúcií. (...) Naša ústava je pozoruhodným, nádherným darom. Ale je to skutočne iba kúsok pergamenu. Nemá žiadnu silu sama osebe. Sme to my, národ (v orig. *We, the people*), ktorý jej dávame silu – našou participáciou a voľbami, ktoré uskutočňujeme“. (Obama 2017; kurzíva pridaná)

Aj keď sa teda Lippmann v úvodnom citáte vyjadruje skepticky k uplatneniu teórie ako základu dobrého vládnutia, súčasné sociálne trendy typu masových *ad hoc* protestných hnutí, vytváranie (mikro)deliberatívnych skupín, zapájanie sa verejnosti do kampaní za široko pertraktované témy, hnutie ozdravených tovární (*empresas recuperadas*), európske občianske iniciatívy či participatívne rozpočtovanie dokazujú, že teória má značný potenciál inšpirovať prax. A to aj napriek tomu, že „[p]re veľkú časť politickej teórie a demokratickej teórie obzvlášť platí, že sa distancuje od každodenných praktík, väzieb a záležitostí demokratického života“. (Norval [2007] 2016: 16) Ako totiž výstižne konštatoval Sartori ([1987] 1993: 15), „[p]odoby demokracie sú (...) ozvenou záverov, ku ktorým sa dospelo v oblasti teoretického myslenia, a ktoré sa sformovali v definíciách. To, čo si myslí bežný človek, odráža koniec koncov to, o čom predtým uvažovali myslitelia.“

Marián Sekerák je doktorandom na Inštitúte politologických štúdií Fakulty sociálnych vied Univerzity Karlovej. Politológiu študoval na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici. Špecializuje sa na politickú teóriu a filozofiu, teórie demokracie, diplomatické aktivity Svätej stolice a vybrané teologické otázky. V roku 2013 vydal monografiu s názvom *Ekonomická demokracia: Dejiny, teória a prax. Jeho vedecké texty boli publikované v rozličných knihách a časopisoch, akými sú Italian Political Science Review, Utrecht Law Review, Studia Politica: Romanian Political Science Review, Teorija in Praksa, Studia theologica, Politologická revue, Studia Politica Slovaca, Politické vedy,*

Historický obzor, *Annales Scientia Politica a iné. Je členom Pracovnej skupiny pre sociálne otázky pri Českej biskupskej konferencii.*

LITERATÚRA

- ALMOND, G. – VERBA, S., 1963: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- ARNSTEIN, S. R., 1969: A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association* 35, č. 4, s. 216-224.
- BACHRACH, P., 1967: *The Theory of Democratic Elitism. A Critique*. 9. vyd. Boston: Little, Brown and Company.
- BARBER, B. R., 2003 [1984]: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. 20th Anniversary ed. with a New Preface. Berkeley: University of California Press.
- BARDOVIČ, J., 2015: Konceptualizácia pojmu občianska participácia. In: Zborník príspevkov z 2. ročníka Jarnej školy doktorandov UPJŠ. Košice: UPJŠ v Košiciach, s. 173-176.
- BARŠA, P. – CÍSAŘ, O., 2004: *Levice v postrevoluční době. Občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*. Brno: CDK.
- BENELLO, C. G. – ROUSSOPOULOS, D., 1972: *The Case for Participatory Democracy*. New York: Grossman Publishers.
- BERNARD, J., 2007: Participace a partnerství na lokální úrovni v českém sociálním výzkumu. In: Nejd, P. – Čermák, D. (eds.): *Participace a partnerství v místní veřejné správě*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 27-46.
- BITUŠÍKOVÁ, A., 2015: Na ceste k udržateľnému rozvoju: Občianska participácia vo vybraných slovenských mestách. In: Darulová, J. (ed.): *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku: Občania a priestory mesta*. Banská Bystrica: Belianum, s. 95-118.
- BÍBA, J., 2014: Postliberální demokracie: Demokracie a liberalismus podle C. B. Macphersona a Norberta Bobbia. In: Znoj, M. – Bíba, J. – Vargovčíková, J. (eds.): *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum, s. 133-181.
- BRUNCLÍK, M. – NOVÁK, M. et al., 2014: *Internetové volby: budoucnost, nebo slepá ulička demokracie?* Praha: SLON.
- BÚTOROVÁ, Z. – GYÁRFÁŠOVÁ, O., 2010: Slovensko na prahu tretej dekády slobody: kontúry participačného paradoxu. In: Plichtová, J. (ed.): *Občianstvo, participácia a deliberácia na Slovensku: Teória a realita*. Bratislava: VEDA, s. 137-184.
- CARENS, J. H., (eds.), 1993: *Democracy and Possessive Individualism: The Intellectual Legacy of C. B. Macpherson*. New York: State University of New York Press.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M., 1996: K otázke občianskej participácie v transformujúcom sa Slovensku. *Sociológia* 28, č. 1, s. 51-53.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M., 2009: *Sociálny štát: občianstvo, práva, začlenenie*. Sládkovičovo: Vysoká škola Visegrádu.

- ČAMBÁLIKOVÁ, M., 2013: Záujmové skupiny a reprezentácia záujmov na Slovensku: história, súčasnosť, perspektívy. *Revue spoločenských a humanitných vied* 1, č. 1, s. 24-49.
- DAHL, R. A., 1961: *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
- DAHL, R. A., 1996: Democratic Theory and Democratic Experience. In: Benhabib, S. (ed.): *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton, NJ: Princeton University Press, s. 336-339.
- DACHLER, P. H. – WILPERT, B., 1978: Conceptual Dimensions and Boundaries of Participation in Organizations: A Critical Evaluation. *Administrative Science Quarterly* 23, č. 1, s. 1-39.
- DUŠEK, J. – PÁNA, L., 2012: Development of E-democracy in the Czech Republic. *Politické vedy* 15, č. 4, s. 108-117.
- EKMAN, J. – AMNÅ, E., 2012: Political Participation and Civic Engagement: Towards a New Typology. *Human Affairs* 22, č. 3, s. 283-300.
- ERMAN, E., 2009: What is wrong with agonistic pluralism? Reflections on conflict in democratic theory. *Philosophy & Social Criticism* 35, č. 9, s. 1039-1062.
- FOX, S., 2014: Review Essay: Is it Time to Update the Definition of Political Participation? *Parliamentary Affairs* 67, č. 2, s. 495-505.
- FRIDRICH, B., 2015: Elektronizácia výkonu volebného práva na komunálnej úrovni ako atribút zlepšenia participácie. In: Ondrová, D. – Džatková, V. (eds.): *Aktuálne výzvy a problémy verejnej správy II. – Perspektívy komunálnej politiky na Slovensku po voľbách v roku 2014*. Košice: UPJŠ v Košiciach, s. 219-229.
- FUNG, A., 2006: Varieties of Participation in Complex Governance. *Public Administration Review* 66, Special Issue, s. 66-75.
- GEISSEL, B., 2013: Introduction: On the Evaluation of Participatory Innovations – A Preliminary Framework. In: Geißel, B. – Joas, M. (eds.): *Participatory Democratic Innovations in Europe: Improving the Quality of Democracy*. Opladen, Berlin, Toronto: Barbara Budrich Publishers, s. 8-31.
- GREENBERG, E. S., 1981: Industrial Democracy and the Democratic Citizen. *Journal of Politics* 43, č. 4, s. 964-981.
- HILMER, J. D., 2011: Modern Democratic Thought. In: Ishiyama, J. T. – Breuning, M. (eds.): *21st Century Political Science: A Reference Handbook*. Thousand Oaks: SAGE Publications, s. 605-615.
- HONNETH, A. – FARRELL, J. M. M., 1998: Democracy as Reflexive Cooperation: John Dewey and the Theory of Democracy Today. *Political Theory* 26, č. 6, s. 763-783.
- HOOGHE, M., 2014: Defining political participation: How to pinpoint an elusive target? *Acta Politica* 49, č. 3, s. 338-341.
- HORENSKÝ, M., 2013: Participačný deficit občana súčasnej spoločnosti. In: Heretiková, K. (ed.): *Človek a jeho spoločnosť pod tlakom globalizácie: medzinárodné kolokvium*. Bratislava: Slovenská technická univerzita v Bratislave, s. 36-44.
- JARMARA, T., 2011: Participační formy demokracie v integrovaném světě. *Civilia: Revue pro oborovou didaktiku společenských věd* 2, č. 2, s. 39-47.

- JEŽOVICOVÁ, D., 2010: Verejná politika ako priestor pre politickú participáciu. In: Briška, F. et al.: Teória a prax verejnej politiky. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB v Banskej Bystrici, s. 109-169.
- KLIMOVSKÝ, D., 2008: Participačné nástroje v rukách občanov a proces tvorby politiky. Politické vedy 11, č. 3-4, s. 23-35.
- KLIMOVSKÝ, D., 2009: Občianska participácia a jej limity. In: Decentralizácia a efektívnosť verejnej správy v podmienkach regiónov EÚ. Banská Bystrica: UMB v Banskej Bystrici, s. 1-9.
- KLOCOKOVÁ, J., 2006: Občianska participácia v SR. In: Sedová, T. (ed.): Sociálne vedy a humanistika očami mladých. Bratislava: VEDA, s. 189-195.
- KOVAČEVA, S., 2002: Rozvoj občianskej participácie mladých ľudí vo východnej a strednej Európe. Sociológia 34, č. 1, s. 47-58.
- KOVÁČIK, B., 2009: Moderné teórie demokracie: Kritická analýza vybraných modelov. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB v Banskej Bystrici.
- KOVÁČOVÁ, S., 2011: Pokles občianskej participácie ako hrozba pre fungujúcu lokálnu demokraciu. In: Cintula, J. – Litterová, M. (eds.): Občianska participácia a verejná politika v demokratickej spoločnosti. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB v Banskej Bystrici, s. 52-58.
- KUVÍKOVÁ, H. – STEJSKAL, J. – SVIDROŇOVÁ, M., 2014: Neziskové organizácie – teoretické a ekonomické súvislosti. Banská Bystrica: Belianum.
- MACPHERSON, C. B., 1964: Post-Liberal-Democracy? The Canadian Journal of Economics and Political Science/Revue canadienne d'Economie et de Science politique 30, č. 4, s. 485-498.
- MACPHERSON, C. B., 1977: The Life and Times of Liberal Democracy. Oxford: Oxford University Press.
- MACHÁČEK, L., 2002: Občianska participácia a výchova k európskemu občianstvu. Sociológia 34, č. 5, s. 461-482.
- MALOVÁ, D., 2008: Občianska spoločnosť, sociálne hnutia, mobilizácia a protesty na Slovensku. Sociológia 40, č. 4, s. 347-363.
- MASON, R. M., 1982: Participatory and Workplace Democracy. A Theoretical Development in Critique of Liberalism. Carbondale, Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- MEDEARIS, J., 2001: Democracy and the Limits of Equilibrium: A Schumpeterian Critique. British Journal of Political Science 31, č. 2, s. 355-388.
- MEYNELL, R., 2011: Canadian Idealism and the Philosophy of Freedom: C. B. Macpherson, George Grant and Charles Taylor. Montreal-Kingston: McGill-Queen's University Press.
- MIKUŠOVÁ MERIČKOVÁ, B. – MURRAY SVIDROŇOVÁ, M. – NEMEC, J., 2016: Innovation in public service delivery: Civic participation in Slovakia. Africa's Public Service Delivery and Performance Review 4, č. 2, s. 264-282.
- MORRICE, D., 1994: C. B. Macpherson's Critique of Liberal Democracy and Capitalism. Political Studies 42, č. 4, s. 646-661.
- MOUFFE, Ch., 1999: Deliberative democracy or agonistic pluralism? Social Research 66, č. 3, s. 745-758.

- MOUFFE, Ch., 2009: The limits of John Rawls's Pluralism. *Theoria* 56, č. 118, s. 1-14.
- NORVAL, A. J., 2016 [2007]: *Averzivní demokracie*. Praha: Karolinum.
- NOVÁK, M., 2003: Popper versus Schumpeter: Srovnání dvou neklasických teorií demokracie. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39, č. 1, s. 11-36.
- OBAMA, B., 2017: Barack Obama Farewell Speech Full Text: US President Speaks In Chicago; 11. 1. 2017. Dostupné na internete: <<http://www.ndtv.com/world-news/us-president-barack-obamas-farewell-speech-full-text-1647476>> [cit. 17/01/2017].
- ONDRIA, P., 2007: Politická socializácia, politické správanie, politická participácia a volebné správanie. *Politické vedy* 10, č. 3-4, s. 112-119.
- PATEMAN, C., 1970: *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PATEMAN, C., 2012: Participatory Democracy Revisited. *Perspectives on Politics* 10, č. 1, s. 7-19.
- PAULÍNIOVÁ, Z., 2005: Participácia: definícia pojmu a stav na Slovensku. In: Pirošík, V. (ed.): *Participácia v samospráve. Nástroj protikorupčnej politiky*. Bratislava: Transparency International Slovensko, s. 13-18.
- PECNÍKOVÁ, J. – SLATINSKÁ, A., 2014: European Identity Formation in the Context of New Social Movements. *European Journal of Social and Human Sciences* 2, č. 2, s. 90-95.
- PENNOCK, R. J., 1979: *Democratic Political Theory*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- POGUNTKE, T. – ROßTEUTSCHER, S. – SCHMITT-BECK, R. – ZMERLI, S., 2015: Introduction: Citizenship, participation and democracy in an era of crisis. In: Poguntke, T. – Roßteutscher, S. – Schmitt-Beck, R. (eds.): *Citizenship and Democracy in an Era of Crisis*. Londýn, New York: Routledge, s. 1-11.
- POLÁKOVÁ, E., 2014: Sociálne siete – špecifické výhody a riziká. In: Poláková, E. et al.: *Internetová komunikácia, príležitosti a riziká*. Banská Bystrica: Belianum, s. 95-100.
- ROBERTSON, D., 2004: *The Routledge Dictionary of Politics*. Londýn: Routledge.
- RYAN, A., 2008: Participation Revisited: Carole Pateman vs. Joseph Schumpeter. In: O'Neill, D. I. – Lyndon Shanley, M. – Young, I. M. (eds.): *Illusion of Consent: Engaging with Carole Pateman*. University Park, PA.: The Pennsylvania State University Press, s. 165-184.
- SALISBURY, R. H., 1975: Research on Political Participation. *American Journal of Political Science* 19, č. 2, s. 323-341.
- SARTORI, G., 1993 [1987]: *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- SEKERÁK, M., 2012: Ideological sources of the economic democracy and its historical development. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research* 2, č. 2, s. 81-90.
- STRAUSS, L., 2015 [1989]: Co je svobodné vzdělání? In: Jirsa, J. (ed.): *Idea University*. Praha: Academia, s. 81-87.
- STRUSSOVÁ, M. – PETRÍKOVÁ, D., 2009: Možnosti a predpoklady občianskej participácie v udržateľnom sídelnom rozvoji. *Sociológia* 41, č. 4, s. 354-379.

- TOWNSHEND, J., 2000: C.B. Macpherson and the Problem of Liberal Democracy. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- UHLEROVÁ, M., 2015: Interest and Pressure Groups Politics: Textbook. Banská Bystrica: Belianum.
- VAN MILL, D., 1996: The Possibility of Rational Outcomes from Democratic Discourse and Procedures. *The Journal of Politics* 58, č. 3, s. 734-752.
- VERBA, S. – NIE, N. H. – KIM, J., 1978: Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparison. New York: Cambridge University Press.
- VERBA, S. – SCHLOZMAN, K. L. – BRADY, H. E., 1995: Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge: Harvard University Press.
- VICK, J., 2015: Participatory Versus Radical Democracy in the 21st Century: Carole Pateman, Jacques Rancière, and Sheldon Wolin. *New Political Science* 37, č. 2, s. 204-223.
- VIŠŇOVSKÝ, E., 2008: Pragmatist conception of participatory democracy. *Human Affairs* 18, č. 1, s. 92-99.
- VLACHOVÁ, K. – LEBEDA, T., 2006: Aktivní občanství a spokojenost s demokracií v Evropě. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42, č. 1, s. 11-34.
- VOGT, D., 2015: Vybrané aspekty politicko-geografického studia demokratické občanské společnosti. *Geografie: Sborník české geografické společnosti* 120, č. 3, s. 444-464.
- VRÁBLÍKOVÁ, K., 2008: Politická participace – teorie a koncepty. *Politologický časopis/Czech Journal of Political Science* 15, č. 4, s. 366-387.
- WAMPLER, B., 2012: Participation, Representation, and Social Justice: Using Participatory Governance to Transform Representative Democracy. *Polity* 44, č. 4, s. 666-682.
- WARREN, M. E., 1992: Democratic Theory and Self-Transformation. *American Political Science Review* 86, č. 1, s. 8-23.
- WHITEHEAD, L., 1997: The vexed issue of the meaning of 'democracy'. *Journal of Political Ideologies* 2, č. 2, s. 121-135.
- WINGENBACH, E., 2011: Institutionalizing Agonistic Democracy: Post-Foundationalism and Political Liberalism. Farnham: Ashgate.
- ZITTEL, T., 2007: Participatory democracy and political participation. In: Zittel, T. – Fuchs, D. (eds.): *Participatory Democracy and Political Participation: Can participatory engineering bring citizens back in?* New York: Routledge, s. 9-28.